

Mariola Wołk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski

Modalność

Modalność (łac. *modus* – ‘tryb czasownika, sposób’) to stosunek mówiącego do treści dictum wypowiedzi, ujawniający cel aktu mowy. W jednej z pierwszych definicji tego pojęcia, zaproponowanej przez Charlesa Bally’ego (1942), charakteryzuje się ją jako wyraz różnych postaw mówiącego (intelektualnej, uczuciowej, woluntatywnej) wobec treści wypowiedzi. Takie objaśnienie można uznać za wspólną ramę definicyjną różnych ujęć tej kategorii opisu języka. Termin *modalność* bywa bowiem w językoznawstwie rozumiany różnie – poszczególni badacze przypisują mu różniący się w szczegółach zakres odniesienia, stąd wielość propozycji terminologicznych czy podziałów przybliżających charakter kategorii modalności. Niejednołitość w definiowaniu tego terminu bierze się przede wszystkim z wieloaspektowości zjawisk, które mniej lub bardziej wiążą się z pojęciem modalności. Zahacza ono o wiele problemów: zaczynając od logiki (kwestia prawdziwości wypowiedzenia), poprzez gramatykę (strukturyzacja wyrażanej postawy, np. za pomocą trybu), a kończąc na pragmatyce (głównie teorii illokucji określającej cel mówiącego). Postawa mówiącego wobec treści wypowiedzenia daje się wyrazić *explicite* za pomocą różnych środków językowych, zarówno gramatycznych, jak i leksykalnych. Dlatego opis poszczególnych wykładników językowych modalności, na który składają się z jednej strony m.in. problemy związane z charakterystyką trybów (np. trybu rozkazującego) czy specyfiki pytań, z drugiej zaś strony – szczegółowe charakterystyki składniowo-semantyczne leksykalnych wykładników modalności, np. partykuł modalnych czy czasowników epistemicznych, trzeba by potraktować jako odrębny nurt badań nad zagadnieniami wywoływanymi przez hasło *modalność*.

1. Definicja modalności

Biorąc pod uwagę możliwość łączenia charakterystyki modalności z co najmniej kilkoma innymi kategoriami opisu języka, sensowna wydaje się próba wydzielenia granic tej kategorii i odróżnienie jej od innych, graniczących z nią, choć nietożsamyh zjawisk językowych. Zasadniczo można mówić o wąskim lub szerokim rozumieniu modalności, które różni stosunek badaczy do włączania w jej zakres elementów ze sfery pragmatyki (np. performatywności

wypowiedzi, illokucji, zwrotów grzecznościowych). W rozumieniu szerokim mieszczą się one w kategorii modalności (por. Halliday 1967), w rozumieniu wąskim – nie (por. np. Bogusławski 1971; Karolak 1984, 1999; Bellert 1971; Wróbel 1991; Bojar 1989), co wynika z zastosowania w jej opisie kryteriów logiczno-semantycznych (por. Boniecka 1976). Zgodnie z takim (tj. wąskim) ujęciem modalność jest cechą wszystkich zdań języka naturalnego. Definiuje się ją jako nieodzowny składnik znaczeniowy każdego zdania, wyrażający postawę mówiącego względem prawdziwości lub fałszywości treści podstawowej struktury predykatowo-argumentowej, czyli jako przekonanie nadawcy o prawdziwości charakterystyki wskazanego przedmiotu lub o prawdziwości relacji wiążącej wskazane przedmioty (Karolak 1984: 26–27). Wyróżnia się dwa typy tak rozumianej modalności: 1. asertoryczną, niemającą wykładników językowych (lub mającą wykładnik zerowy) i 2. nieasertoryczną, mającą wykładniki językowe. Zdania reprezentujące pierwszy typ, tj. asercje, dają się wpisać w ramę z predykatem ‘prawdą / nieprawdą jest, że₋’, np. *Jan śpi* – ‘Prawdą jest, że Jan śpi’. Zdania będące realizacją drugiego typu zawierają wyrażenia, za pomocą których nadawca mówi o mniejszym lub większym stopniu prawdopodobieństwa prawdziwości komunikowanej treści, np. *prawdopodobnie, możliwe, że₋, wątpliwe, czy₋, chyba* (por. *Prawdopodobnie Jan śpi., Możliwe, że Jan śpi., Wątpliwe, czy Jan śpi., Jan chyba śpi.*). Choć na pierwszy rzut oka takie wyrażenia wyglądają na zupełnie specyficzne językowo, bo wyrażają taki stan epistemiczny, który można by określić „raczej twierdzeniem”, „raczej przeczeniem” lub – jeszcze lepiej – różnymi ich stopniami, to w opisywanym ujęciu taką interpretację się odrzuca. Andrzej Bogusławski uznaje wyrażenia modalne za wyrażenia predykatywne, włączając je tym samym w obręb zdania i traktując jako jego element (Bogusławski 1971).

Podobnie rzecz ujmuje Anna Wierzbicka operująca pojęciem ‘rama modalna’, którą definiuje jako jeden z trzech składników – obok podmiotu i predykatu – struktury elementarnego zdania w *lingua mentalis*, a więc stosunek mówiącego do stanu rzeczy, w którym przedmiotowi przysługuje określona cecha. Według autorki miejsce ramy modalnej mogą zajmować tylko cztery elementy semantyczne: 1. sędzę, 2. chcę, 3. nie chcę, 4. czuję (Wierzbicka 1971a: 179), które są semantycznie proste (niedefiniowalne). W ramach prowadzonych badań szczegółowych Wierzbicka proponuje eksplikacje ram modalnych określonych wyrażeń (por. np. Wierzbicka 1971bc).

O modalności jako kategorii pojęciowej (por. Piernikarski 1980; Koseska-Toszewa, Mindak 1984; Lyons 1984, 1989; Boniecka 1999; Grzegorzczkowska 1999, 2010; Jędrzejko 2002; Łapa 2003).

2. Klasyfikacje i wykładniki językowe modalności

Złożoność kategorii modalności oddają i porządkują jej klasyfikacje. Opierają się one zasadniczo na dwóch kryteriach: 1. znaczeniowym – wyodrębniającym typy postaw mówiącego i 2. formalno-składniowym – wyodrębniającym typy struktur syntaktycznych, w których wyrażane są określone postawy nadawcy (por. Boniecka 1976). Z racji tego, że zakres środków językowych, za pomocą których wyrażany jest stosunek mówiącego do treści dictum zawartego w wypowiedzi, wykracza poza struktury gramatyczne, drugie z podanych kryteriów należałoby rozszerzyć na struktury językowe w ogóle.

Spośród funkcjonujących charakterystyk typów postaw modalnych często przytaczany w opracowaniach specjalistycznych jest podział proponowany przez Johna Lyonsa.

Wyodrębnia się w nim trzy typy modalności: 1. aletyczną – odnoszącą się do prawdziwości; 2. epistemiczną – odnoszącą się do wiedzy; 3. deontyczną – odnoszącą się do obowiązku (Lyons 1989). Pierwsze dwa typy są do siebie bardzo podobne, a różnią się tym, że pierwszy odnosi się do logicznych konsekwencji, tj. do obiektywnej, niepowodowanej przez nadawcę możliwości lub konieczności zajścia jakiegoś zdarzenia, drugi pozostaje poza kategoriami wartościowania logicznego, choć jego wykładniki językowe określają stosunek mówiącego do prawdziwości informacji przekazywanej przez niego w wypowiedzeniu. Dlatego modalność epistemiczną definiuje się jako kategorię określającą stopień pewności nadawcy wypowiedzenia wobec prawdziwości propozycji zdaniowej (w grę wchodzi stany mentalne oscylujące m.in. wokół pewności, przypuszczenia, wątpienia) (por. np. Rytel 1985). Modalność deontyczna stanowi element wolitywny, np. obowiązek i pozwolenie, i nie podlega wartościowaniu logicznemu.

Na formalną strukturyzację postaw mówiącego składają się przeróżne środki językowe, zarówno gramatyczne (fleksyjne i składniowe), jak i leksykalne. Do najczęściej wskazywanych należą: 1. tryby czasownika: oznajmujący w zdaniach twierdzących służy wyrażaniu asercji (np. *Jan śpi.*), przypuszczający oraz zdania warunkowe ze spójnikami *jeśli*, *jeśliby*, *gdyby* sygnalizują hipotetyczność stanu rzeczy, o którym jest powiedziane w zdaniu, i realizują modalność epistemiczną, tryb rozkazujący (z użyciem form 2. os. l. poj. i l. mn. i 1. os. l. mn. oraz z partykulą *niech + pan/pani*) występuje w rozkazach, groźbach lub prośbach i radach, optativus tworzy tzw. zdania życzące z wyrażeniami *oby*, *niechby*, *bodajby*, *byle*, *niechże* (np. *Oby / Niechby było już normalnie.*); 2. pytania, które najogólniej dzieli się na pytania o rozstrzygnięcie (wprowadzane partykulą *czy*, np. *Czy Jan stłukł wazon?*) i pytania o uzupełnienie (wprowadzane za pomocą zaimka pytajnego, np. *Kto stłukł wazon?*, *Co stłukł Jan?*, *Kiedy Jan stłukł wazon?*); 3. zdania wykrzyknikowe wyrażające różne emocje związane z komunikowanym stanem rzeczy – od zachwyty, poprzez zdziwienie, zniecierpliwienie, aż do gniewu (np. *Jakie to piękne!*, *Jakże mi z tobą dobrze!*, *Że on dał się tak podejść!*, *Ależ ty jesteś niezdarny!*); 4. liczne partykiły informujące o różnym stopniu przekonania mówiącego o zajściu komunikowanego zdarzenia, np. *Jan na pewno / z pewnością / niewątpliwie / rzeczywiście / chyba / może / prawdopodobnie / podobno / rzekomo / jakoby to zrobił*; 5. czasowniki modalne, np. *móc*, *musieć*, *powinien*; 6. czasowniki epistemiczne, np. *myśli*, *że*, *sądzi*, *że*, *jest pewien*, *że*, *przypuszcza*, *że*, *podejrzewa*, *że*, *wątpi*, *czy*; 7. cechy prozodyczne przejawiające się w intonacji (opadającej lub rosnącej), która współwystępuje zwykle z odpowiednimi wykładnikami gramatycznymi lub leksykalnymi (por. Wróbel 1991). Literatura dotycząca systematycznych analiz poszczególnych wykładników językowych modalności jest przeogromna (por. m.in. Bogusławski 1974, 2002, 2009; Kątny 1980; Rytel 1982, 1983, 1985; Termińska 1985; Jędrzejko 1987; Holvoet 1989; Maldzieva 1989; Godowska 1991; Danielewiczowa 1996, 2002; Ligara 1997; Hansen 1998; Laskowski 1998; Stefański 1998; Boniecka 2000; Tutak 2003; Korytkowska 2004; Kryzia 2005; Grochowski, Kisiel, Bałabaniak 2005; Żabowska 2014).

3. Granice modalności

W bliskim związku z kategorią modalności pozostają problemy ze sfery pragmatyki językoznawczej: wypowiedzi performatywne, zwroty grzecznościowe i illokucja. Nie ma jednolitego stanowiska językoznawców co do tego, czy należy włączać je do zakresu modalności (w tym

np. także sądy wartościujące i emocjonalne wykładniki wypowiedzi), czy też nie. Trafnie odniósł się do tych kwestii Henryk Wróbel (1991), który uznaje je za zjawiska odrębne od modalności. Jeśli chodzi o performatywy (w rodzaju *Gratuluję ci awansu.*, *Przepraszam cię za swoje zachowanie.*, *Obiecuję ci pomoc.*), to ich nadrzędną funkcją jest powiadamianie wprost o intencji mówienia (i działania jednocześnie), a nie jej wyrażanie. Zwroty grzecznościowe wpisujące się w językowy *savoir vivre* znajdują się poza granicami modalności, ponieważ nie mówią nic o postawie mówiącego względem stanu rzeczy, o którym jest powiedziane w zdaniu, funkcjonalnie stanowią skończone wypowiedzi podobne do konwencjonalnych gestów w rodzaju podania ręki. Wyłączenie illokucji z obszaru badania modalności można uznać za dyskusyjne, dlatego według niektórych badaczy te dwa zjawiska się zazębiają (por. np. Boniecka 1984). Punkt wspólny stanowi to, że mówiący zawsze komunikuje określoną treść z odpowiednią intencją. Język dysponuje jednak systemowymi środkami służącymi jej wyrażaniu (czyli modalnością właśnie, od łac. *modus* – ‘sposób, tryb czasownika’), które należy oddzielać od rzeczywistych intencji nadawcy zależnych od konkretnych sytuacji komunikacyjnych sytuujących się w obrębie pragmatyki.

→ KATEGORIE GRAMATYCZNE CZASOWNIKA, SEMANTYKA A PRAGMATYKA, STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA

Literatura

- Bally, Ch. 1942. „Syntaxe de la modalité explicite”. *Cahiers F. de Saussure* 2: 3–13.
- Bałabaniak, D. 2005. „Właściwości semantyczne partykuł modalnych («chyba», «pewnie», «pewno», «zapewne») a struktura tematyczno-rematyczna zdania”. *Polonica* 24/25: 229–244.
- Bellert, I. 1971. „Niektóre postawy modalne w interpretacji semantycznej wypowiedzi”. W *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich (w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969 r.)*, red. S. Urbańczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 155–169.
- Bogusławski, A. 1971. „O tzw. modalności zdaniowej”. W *Sesja naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich (w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969 r.)*, red. S. Urbańczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 123–128.
- Bogusławski, A. 1974. „O rozkazniku”. *Prace Filologiczne* 25: 192–197.
- Bogusławski, A. 2002. „Myślenie życzeniowe i działanie życzeniowe. Jeszcze o rozkazniku i narzędziach pokrewnych”. W *Język narzędziem myślenia i działania*, red. W. Gruszczyński. Warszawa: Elipsa, 86–95.
- Bogusławski, A. 2009. „Polski rozkaznik w ujęciu operacyjnym”. *Poradnik Językowy* 1: 3–12.
- Bojar, B. 1989. „Leksykalne wykładniki modalności aletycznej w języku polskim”. *Acta Philologica* 19: 27–43.
- Boniecka, B. 1976. „O pojęciu modalności (przegląd problemów badawczych)”. *Język Polski* 56: 99–110.
- Boniecka, B. 1984. „Modalność a illokucja”. *Przegląd Humanistyczny* 11/12: 87–99.
- Boniecka, B. 1999. „Wykład o modalności”. *Annales UMCS. Sectio FF* 17: 7–28.
- Boniecka, B. 2000. *Struktura i funkcje zdań pytajnych w języku polskim*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.

- Danielewiczowa, M. 1996. *O znaczeniu zdań pytajnych w języku polskim. Charakterystyka struktury tematyczno-rematycznej wypowiedzi interrogatywnych*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Danielewiczowa, M. 2002. *Wiedza i niewiedza. Studium polskich czasowników epistemicznych*. Warszawa: Katedra Lingwistyki Formalnej UW.
- Godowska, H. 1991. „Funkcja nakłaniająca a zdania deontyczne z «powinien». Postawienie problemu”. W *Prace z językoznawstwa ogólnego i kontrastywnego*, red. J. Sambor, i R. Huszcza. Warszawa: Wydawnictwo UW, 35–44.
- Grochowski, M., A. Kisiel, i M. Żabowska. 2014. *Słownik gniazdowy partykuł polskich*. Kraków: PAU.
- Grzegorzczkowska, R. 1999. *Wykłady z polskiej składni*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grzegorzczkowska, R. 2010. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Halliday, M.A.K. 1967. „Notes on Transitivity and Theme in English”. *Journal of Linguistics* 3: 37–81, 199–244.
- Hansen, B. 1998. „Powstanie i rozwój wyrazów modalnych w języku polskim”. *Poradnik Językowy* 1–2: 25–42.
- Holvoet, A. 1989. *Aspekt a modalność w języku polskim na tle ogólnostowiańskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Jędrzejko, E. 2002. „Modalność – kategoria opisowa stylistyki i tekstologii lingwistycznej”. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* 9: 57–67.
- Jędrzejko, E. 1987. *Semantyka i składnia polskich czasowników deontycznych*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karolak, S. 1999. „Modalność”. W *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Karolak, S. 1984. „Składnia wyrazów predykatywnych”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, II–211.
- Kątny, A. 1980. *Modalverben und Modalwörter im Deutschen und Polnischen*. Rzeszów: Wydawnictwo UWSP.
- Korytkowska, M. 2004. *Modalność interrogatywna*. Warszawa: SOW.
- Koseska-Toszecka, V., i J. Mindak. 1984. „O modalności jako kategorii pojęciowej”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 22: 105–109.
- Kryzia, W. 2005. *Polskie i słoweńskie predykaty modalne o znaczeniu «chcieć», «móc», «musieć», «powinien» na poszerzonym tle słowiańskim*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Laskowski, R. 1998. „Semantyka trybu rozkazującego”. *Polonica* 19: 15–29.
- Ligara, B. 1997. *Polskie czasowniki modalne i ich francuskie ekwiwalenty tłumaczeniowe*. Kraków: Universitas.
- Lyons, J. 1984. *Semantyka*, t. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyons, J. 1989. *Semantyka*, t. 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Łapa, R. 2003. „Z problemów modalności epistemicznej”. *Poznańskie Studia Polonistyczne* 10: 143–154.
- Maldzieva, V. 1989. *Gramatyczne sposoby wyrażania ‘możliwości’ w języku polskim i bułgarskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Piernikarski, C. 1980. „Cechy dystynktywne modalności”. *Otázky slovanské syntaxe* 4: 17–25.
- Rytel, D. 1982. *Leksykalne środki wyrażania modalności w języku czeskim i polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

- Rytel, D. 1983. „Modalne predykaty służące wyrażaniu modalności deontycznej w języku czeskim i polskim”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 21: 259–266.
- Rytel, D. 1985. „Stosunki semantyczne w ramach kategorii modalności epistemicznej (na materiale języka czeskiego i polskiego)”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 23: 277–283.
- Stefański, W. 1998. „Modalność w niektórych językach indoeuropejskich”. *Japonica Toruniensia* 1: 67–75.
- Terminińska, K. 1985. „Polskie konstrukcje optatywne”. *Prace Językoznawcze UŚ* 10: 51–64.
- Tutak, K. 2003. *leksykalne nieczasownikowe wykładniki modalności epistemicznej w autobiografiach*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Wierzbicka, A. 1971a. „Kategoria semantyczna ramy modalnej”. W *Sesja Naukowa Międzynarodowej Komisji Budowy Gramatycznej Języków Słowiańskich (w Krakowie w dniach 3–5 grudnia 1969 r.)*, red. S. Urbańczyk. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 179–182.
- Wierzbicka, A. 1971b. „Metatekst w tekście”. W *O spójności tekstu*, red. M.R. Mayenowa. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 105–121.
- Wierzbicka, A. 1971c. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wróbel, H. 1991. „O modalności”. *Język Polski* 71: 260–270.